

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

جلوهای اخلاقی قیام امام حسین (ع)

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته فقه و معارف اسلامی

نگارش: سید علی علوی

استاد راهنما: حجة الاسلام و المسلمین دکتر احمد عابدی ارانی

استاد مشاور: حجة الاسلام و المسلمین دکتر رضا علی کرمی

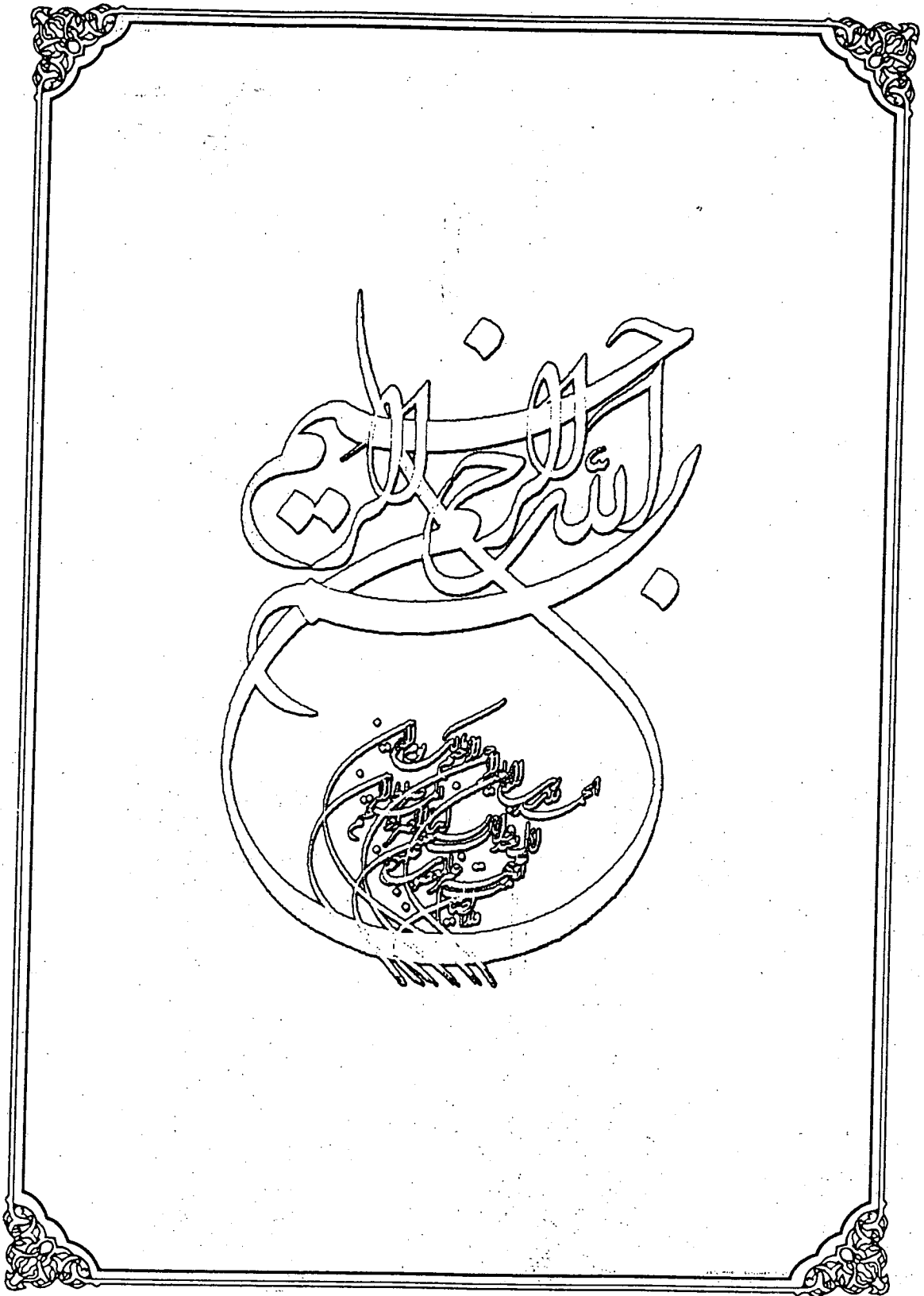
مهر ۱۳۸۵

کتابخانه جامع مرکز جهانی علوم اسلامی

شماره ثبت: ۵۵۵

تاریخ ثبت:

مسئولیت مطالب مندرج در این پایان نامه ، به عهده نویسنده است .
هر گونه استفاده از این پایان نامه با ذکر منبع ، بلا اشکال و نشر آن در داخل کشور ،
منوط به اذن مجوز از مرکز جهانی علوم اسلامی است .

سپاس و تشکر

پس از حمد و ثنای الهی که الطاف نامتناهی او همیشه شامل حالم بوده است، و درود بر روان تابناک پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله و اوصیای مکرم آن حضرت علیهم السلام که در لحظه لحظه زندگی از توجه و عنایت آن بزرگواران بهره‌مند بوده‌ام.

با تشکر از: اساتید محترم راهنما حضرت حجت الاسلام و المسلمین آقای دکتر احمد عابدی، و مشاور حضرت حجت الاسلام و المسلمین آقای دکتر علی رضا کرمی که در تدوین این رساله با ارشادات علمی و راهنمایی‌های ارزنده، چراغ راهم بوده‌اند.

به راستی اگر برای این اثر بهره علمی وجود داشته باشد، آن را مرهون زحمات و راهنمایی‌های اساتید بزرگوار و ارجمندی می‌دانم که هر یک به گونه‌ای در تکمیل آن نقش داشته‌اند.

و نیز از مسئولین مرکز جهانی علوم اسلامی و مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی که بستر رشد و شکوفایی طلاب را فراهم کردند، تشکر می‌کنم.

تقدیم

تقدیم به عصاره خلقت، پیامبر رحمت ﷺ و خاندان عصمت و طهارت که با نور درخشان و برهانی آشکار، رسالت الهی را تبیین و ترویج کردند.

به ویژه سرور و سالار شهیدان حضرت اباعبدالله الحسین (علیه السلام) که با قطرات خورش ارزش‌های انسانی را دوباره نوشت و بازفتار و گفتارش اسوه و الگوی اخلاق الهی و انسانی برای بشریت شد. و با فداکاری خود در روز عاشورا، درخت تنومند اسلام را محافظت و با خون سرخ خود آن را آبیاری و دل‌های مرده را به نور ایمان زندگی بخشید.

و به پدر و مادرم که مرا با فطرت الهی آشنا و با مکتب اهل بیت (علیهم السلام) تربیت کردند.

چکیده

قیام عاشورا یکی از مهم‌ترین پدیده‌های تاریخ اسلام؛ بلکه تاریخ بشر به حساب می‌آید و همان‌طوری که این واقعه عظیم از بُعد تاریخی، سیاسی و عرفانی و ابعاد مختلف دیگر از اهمیت فوق‌العاده برخوردار است، از بُعد اخلاقی هم اهمیت بسزایی دارد؛ چون اخلاق رکنی از ارکان زندگی دینی و بلکه انسانی است.

در مطالعه و تحقیقی که تا کنون در این رابطه داشته‌ام، کتاب یا پژوهشی که به صورت مستقل به این مسأله پرداخته باشد، نیافتم؛ بنابراین تصمیم گرفتم که این بُعد از حادثه عاشورا را مورد بررسی و تحقیق بیشتری قرار دهم؛ از این‌رو، عنوان این تحقیق را «جلوه‌های اخلاقی قیام امام حسین علیه السلام» نهادم و پر واضح است که بیشتر به این بُعد از ابعاد قیام عاشورا پرداخته خواهد شد. در این تحقیق، ابتدا در ضمن بخش اول که تحت عنوان کلیات نگاشته شده است، به تبیین موضوع، ضرورت موضوع، سؤالات تحقیق، اهداف پژوهش و روش تحقیق و پیشینه آن پرداخته شده است و نیز ضمن بررسی معانی لغوی و اصطلاحی واژه‌های کلیدی، به اهمیت اخلاق اشاره شده است. در این تحقیق، اخلاق به دو قسمت فردی و اجتماعی تقسیم شده است و در اخلاق فردی، جلوه‌های اخلاق فردی در قیام اباعبدالله الحسین علیه السلام مورد بحث قرار گرفته و مصادیق رفتاری و گفتاری حضرت در قیام عاشورا، تحلیل و ارزیابی شده است. و همچنین در بُعد اجتماعی به نمونه‌هایی از اخلاق اجتماعی آن حضرت که در این نهضت بزرگ و بی‌مانند جلوه‌گری کرده است، پرداخته شده است.

و در خاتمه، با جمع بندی، نتیجه‌گیری و فهرست منابع رساله خاتمه می‌یابد.

فهرست مطالب

۱	..... مقدمه
۴	..... بخش اول
۴	..... کلیات و مفاهیم
۵	..... بیان مسأله
۵	..... ضرورت تحقیق
۷	..... سوالات تحقیق
۷	..... سؤال اصلی
۷	..... سوالات فرعی
۷	..... اهداف تحقیق
۷	..... روش تحقیق
۸	..... پیشینه تحقیق
۱۰	..... مفهوم شناسی
۲۱	..... فرق آداب و اخلاق
۲۳	..... اهمیت اخلاق
۳۰	..... بخش دوم :
۳۰	..... جلوه های اخلاق فردی در قیام امام حسین <small>علیه السلام</small>
۳۱	..... مقدمه
۳۱	..... صبر و شکیبایی
۴۱	..... عزت نفس
۴۸	..... توکل و اعتماد بر خدا
۵۲	..... شجاعت
۶۰	..... اخلاص
۶۳	..... استقامت
۶۷	..... عبادت
۷۶	..... نتیجه گیری
۷۹	..... بخش سوم
۷۹	..... جلوه های اخلاق اجتماعی در قیام امام حسین <small>علیه السلام</small>

۸۰	.....	مقدمه
۸۰	.....	امر به معروف و نهی از منکر
۸۷	.....	اهمیت امر به معروف و نهی از منکر
۸۹	.....	ارتباط امر به معروف و نهی از منکر با اخلاق
۹۰	.....	امر به معروف و نهی از منکر در عاشورا
۹۹	.....	تعلیم احکام در عاشورا
۱۱۰	.....	وفای به عهد
۱۱۴	.....	اهمیت وفای به عهد
۱۱۷	.....	انواع عهد
۱۱۹	.....	عهد و پیمان در عاشورا
۱۲۷	.....	وفا در صحنه کربلا
۱۲۹	.....	تواضع
۱۲۹	.....	اهمیت تواضع
۱۳۲	.....	تواضع در عاشورا
۱۳۵	.....	سخاوت
۱۳۶	.....	جود و کرم
۱۳۷	.....	سخاوت در کربلا
۱۴۱	.....	ایثار
۱۴۱	.....	عاشورا تجلی ایثار
۱۴۶	.....	قدردانی از یاران
۱۵۰	.....	نتیجه گیری بخش سوم
۱۵۲	.....	خاتمه
۱۵۲	.....	جمع بندی و نتیجه گیری
۱۵۷	.....	فهرست منابع

مقدمه

از واقعه غم انگیز عاشورا که تاریخ مانند آن را در خود ندیده، قرن‌ها می‌گذرد، این حادثه همان‌طوری که اصل وقوعش انسان را به شگفتی وامیدارد، بقایش نیز اعجاب برانگیز است؛ زیرا این حادثه در جامعه به ظاهر مسلمان اتفاق می‌افتد که چند سالی از رحلت پیامبرشان نگذشته است، پیامبر که بدترین و خشن‌ترین انسان‌ها را به بهترین امت تبدیل کرده بود. اندک زمانی پس از رحلت آن بزرگوار، بابه شهادت رساندن بهترین انسان روی زمین و سید جوانان اهل بهشت، به فجیع‌ترین وجه ممکن در ماه حرام، فاجعه‌ای را به وجود آوردند که روی همه خون آشامان و ظالمان تاریخ را سفید کردند، حتی نسبت او را با پیامبر ﷺ، از یاد بردند و به هیچ چیز و هیچ کسش رحم نکردند و کودکان و زنان حرم را نیز با قساوت قلب تمام به اسارت بردند و به هیچ ارزش انسانی و اسلامی پای‌بند نشدند. این اعمال ضد انسانی و اسلامی، گویای حقیقت تلخی است که عبارت از احیای ارزش‌های جاهلی، رقابت و دسته‌بندی‌های قومی و قبیله‌ای باشد، همان مسایلی که از اصول عصر جاهلی به حساب می‌آمد؛ چون برای عرب عصر جاهلی آن‌چه که اهمیت داشت، حسب و نسب قبیله‌ای و تعصب روی معتقدات آباء و اجدادی بود، و این اعمال نشان روشن از زنده شدن و پا گرفتن دو باره عصیت است؛ همان چیزی که اسلام به شدت با آن مخالفت کرد و پیامبر اسلام ﷺ با آن مبارزه سر سخنه‌ای انجام داد، رقابت و افتخار بر حسب و نسب که از ممیزهای عرب عصر جاهلی بود، این بار بنی‌امیه در این میدان گوی سبقت را از دیگران ربودند؛ لذا نه تنها تعالیم روشن و سعادت‌بخش اسلام را پذیرا نبودند؛ بلکه می‌خواستند اسلام را به کلی از صحنه خارج، یا آن را از درون تهی نمایند. آری! حزب جاهلی برای رسیدن به این مقصود، لازم بود با جگر گوشه پیامبر ﷺ چنین کند!

کسی را که پیامبر در باره‌اش فرموده بود:

حسین منی و أنا من حسین^۱

حسین از من است و من از اویم؛

---

۱. علی بن عیسی الاربلی، کشف الغمه فی معرفة الانمه، ج ۳، ص ۹ و ابوعبدالله محمد بن اسماعیل البخاری، التاریخ الکبیر، ج ۸، ص ۴۱۵ و جلال الدین سیوطی، الجامع الصغیر، ج ۱، ص ۵۷۵. (که ایشان انامنه دارد) و اسماعیل بن کثیر، القرشی الدمشقی، البدایة و النهایة، ج ۸، ص ۲۲۴ و طبرانی، مستدرک الشامیین، ج ۳، ص ۱۸۴. (انامنه دارد) و النعمان بن محمد التمیمی المغربی، شرح الاخبار فی فضائل الأنمه الاطهار ﷺ، ج ۳، ص ۸۸ و سلیمان ابراهیم القندوزی الحنفی، ینایع الموده لذوی القربی، ج ۲، ص ۳۴ و حاکم ابوعبدالله النیشابوری، المستدرک علی الصحیحین، ج ۳، ص ۱۷۷.

با لبان تشنه سر از بدنش جدا کردند و بدن نازنینش را زیر سیم ستوران قرار دادند، سر آن عزیز خدا را به روی نیزه بلند کردند و بر لب و دندان‌های که بوسه‌گاه پیامبر ﷺ بود، تازیانه زدند... این واقعه همه را به شگفتی می‌آورد که چطور شد بعد از گذشت اندک زمانی از رحلت جدش این چنین واقعه‌ای به وقوع پیوست؟!

و اعجاب برانگیزتر آن است که بعد از قرن‌ها، گذر زمان، نتوانسته آن را کهنیه کند! جریان نهضت عاشورا هر روز بیش از پیش تازه و تازه‌تر می‌شود و به شکل پویا و زنده در صحنه حیات بشری به حضور خود ادامه داده و باعث دمیدن روح شهامت و بیداری در کالبد جامعه اسلامی و انسان‌های آزادی خواه می‌شود.

و نیز تا به حال کسی نتوانسته به کُنه این واقعه پی ببرد، می‌توان گفت واقعه عاشورا همان‌طور که ابعاد گوناگون دارد، ظاهر و باطنی هم دارد، که رسیدن به باطن این واقعه بزرگ کار هر کسی نیست؛ ولی همان‌طور که حادثه نینوا از بُعد تاریخی، سیاسی و نظامی یک واقعه بزرگ به حساب آمده و باعث عبرت انسان‌های آزاده است، از بُعد اخلاقی نیز می‌تواند مهم‌تر و آموزنده‌تر باشد. عاشورا دارای شاخص‌های مهم و سازنده است که توجه به آن و الهام‌گرفتن از آن می‌تواند دستاوردهای باارزشی برای بشر به ارمغان آورد؛ همان‌طور که الهام از حماسه خونین عاشورا موجب انقلاب‌ها و شورش‌های ضد طاغوتی در قرون گذشته شده و جنبش‌های فراوان حق طلبانه و اصلاحی را در تاریخ اسلام و جهان معاصر به وجود آورده است، با الهام از بُعد اخلاقی آن می‌توان جهان بشریت را که غوطه‌ور در ضد ارزش‌ها و اخلاق است دگرگون کرد. عاشورا گنجینه‌ای است که هر درّ نایابی در آن جا یافت می‌شود و هر فردی در هر زمان و مکان می‌تواند برای خود از آن توشه بردارد و بهترین و با ارزش‌ترین و نایاب‌ترین درها در بُعد اخلاقی این حماسه ثمربخش یافت می‌شود؛ چون سید الشهداء ﷺ اسوه حسنه است همانطوری که پیامبر مکرم اسلام ﷺ اسوه حسنه بود (لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ؛

البته شما را در اقتدای به رسول خدا چه در صبر با دشمن و چه دیگر اوصاف و افعال نیکوی او سرمشق نیکویی است.

آن‌چه در وجود پیامبر اسلام ﷺ از اسوه حسنه است در وجود امام ﷺ نیز یافت می‌شود؛ این‌که پیامبر ﷺ فرمود: «حسین از من است و من از اویم» بیانگر این نکته لطیف است که تمام ارزش‌هایی که در وجود

پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله بود. دین وجود امام علیه السلام نیز جمع است. همان طوری که پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله دارای خلق عظیم بود، امام علیه السلام نیز دارای خلق عظیم است.

امام حسین علیه السلام مظهر و نمود کامل ارزش‌ها و اخلاق انسانی است؛ همان‌طور که در مقابل، یزید به نمایندگی از نظام جاهلی نمود ظلم، تباهی، فساد، کفر و تمام ضد ارزش‌ها و اخلاق غیر انسانی است.

امام علیه السلام بهترین نمونه زندگی شرافت‌مندانه برای انسان‌هاست؛ چه با زندگی‌اش و چه با شهادتش اخلاق می‌آموزد و انسانیت و تمام ارزش‌ها.

بررسی و ارزیابی جلوه‌های اخلاقی در صحنه پیکار و نبرد، در صحرای گرم و سوزان کربلا در بُعد رفتاری و گفتاری چیزی است که می‌تواند برای بشر الهام بخش و سازنده باشد؛ لذا به دنبال معرفی جلوه‌های اخلاقی امام حسین علیه السلام در حادثه خونین عاشورا بوده‌ام، که در این تحقیق سعی بر آن است تا قیام امام حسین علیه السلام هر چند به طور گذرا از نگاه اخلاقی مورد بررسی قرار گیرد و آغازی باشد برای بررسی‌های عمیق‌تر و جامع‌تر.

بخش اول

کلیات و مفاهیم

در این بخش به مباحث کلیات تحقیق مانند طرح و تبیین مسأله، اهمیت و بایستگی موضوع، سوالات اصلی و فرعی، اهداف تحقیق، روش تحقیق، پشینه پژوهش اشاره می‌گردد.

بیان مسأله

وقتی انسان به تاریخ نگاه می‌کند، پر است از حوادث و وقایع که آن حوادث دارای پندها و آموزه‌هایی است که زمینه پیشرفت و ترقی بشر را در ابعاد گوناگون زندگی (مادی و معنوی) میسر می‌سازد.

قیام عاشورا به عنوان یک بخش از تاریخ، نه تنها از این قاعده مستثنا نیست؛ بلکه همیشه بر تارک تاریخ درخشیده است؛ اگر چه نگاه استقلالی به ابعاد تربیتی و اخلاقی آن از طرف پژوهشگران کمتر مورد توجه و عنایت بوده است، اعمال و رفتار حماسه سازان آن همواره به عنوان یک حرکت سیاسی- حماسی مطرح بوده است و این دو بعد را در طول تاریخ بیشتر از ابعاد اخلاقی و تربیتی آن برجسته کرده‌اند.

از این رو، این حادثه همان گونه که گفتیم، دارای جلوه‌های اخلاقی منحصر به فردی نیز هست؛ جلوه‌هایی که کمتر به آن‌ها پرداخته شده است.

این نگارش در پی بررسی همین نکته است که آیا از دل این حادثه به ظاهر سیاسی- نظامی می‌توان گوهرهای ناب اخلاقی را فراچنگ آورد یا خیر؟

بنابراین، مسأله اصلی ما در این پژوهش، بررسی نمادها و جلوه‌های اخلاقی واقعه عاشورا است که با مراجعه به متون تاریخی و تجزیه و تحلیل گفتارها و رفتارهای حضرت سعی داریم که این ابعاد را کشف نماییم.

ضرورت تحقیق

اخلاق در زندگی بشر از جایگاه والایی برخوردار است، تا جایی که پیامبر اکرم ﷺ هدف از رسالت و بعثت خود را تکمیل مکارم و ارزش‌های اخلاقی دانسته است.

اِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ.^۱

۱. عباس قمی، سفینه البحار، ج ۱، ص ۴۱۰ (باب خلق) و ابوالقاسم پاینده، نهج الفصاحه، ص ۱۱۹ و بحار الانوار، ج ۷۰، ص ۷۲ و علی

بن حسام المتقی الهندی، ج ۲، ص ۱۶. (در بعضی از نسخ بجای کلمه ائی (انما) ذکر شده است.)

و این فرموده پیامبر اکرم ﷺ خود بیانگر اهمیت اخلاق در جوامع بشری را بیان می‌کند. اهل بیت پیامبر ﷺ که ادامه وجود پیامبر مکرم اسلام ﷺ در میان بشریت هستند و خداوند آن‌ها را به عنوان مصادیق کمال انسانی برای هدایت بشر به ودیعت نهاده است، مظهر و سمبل اخلاق و ارزش‌های عالی انسانی و اسلامی هستند. و همان‌گونه که تمامی رفتار و گفتار پیامبر ﷺ تجلی از اخلاق و ارزش بود، گفتار و رفتار معصومین ﷺ نیز تجلی از اخلاق و ارزش‌های انسانی است که محدود به هیچ زمان و مکانی نیست.

لذا هر عملی که از معصومین ﷺ صادر شود ریشه‌ی اخلاقی - عقیدتی و احکام الهی دارد که واقعه عاشورا در حقیقت برای تذکر به این منظور بود، که چرا به سیره و کلام پیامبر اعظم ﷺ توجه نشده و نمی‌شود؟ بدین خاطر است که یکی از بزرگترین اهداف اباعبدالله الحسین ﷺ زنده کردن سنت جدش پیامبر اکرم ﷺ بود، چنانچه در وصیت نامه خود صراحت بدان دارد. سنت پیامبر اکرم ﷺ هم شامل گفتار و رفتار آن بزرگوار می‌باشد، در یک بُعد بسیار مهم یعنی اخلاق جمع می‌شود که می‌توان گفت سایر ابعاد زندگی آن حضرت هم به همین بُعد برمی‌گردد.

لذا جای اغراق نیست اگر بگوییم امام حسین ﷺ که به دنبال احیای سنت و سیره پیامبر ﷺ بود، بزرگ‌ترین هدف او زنده کردن اخلاق محمدی ﷺ در جامعه آن روز بود.

در واقعه عاشورا که جنبه سیاسی و نظامی آن جلوه بارز و برجسته‌تر دارد، توجه به بُعد اخلاقی؛ آن‌هم در گیر و دارد جنگ و چکاچک شمشیرها معمولاً کمتر به نظر می‌آید.

و شاید همین مسأله باعث شده است که محققان ابعاد اخلاقی این حادثه را کمتر از سایر جنبه‌ها مورد بررسی قرار داده‌اند؛ از این رو، شناساندن مظاهر اخلاقی قیام عاشورا که در گفتار و رفتار امام حسین ﷺ نماد آشکار داشته است، موضوعی است که نیازمند تحقیق و بررسی می‌باشد.

و با توجه به این‌که اساسی‌ترین بُعد این حادثه بزرگ، کمتر مورد توجه و عنایت محققین و پژوهشگران قرار گرفته، و از طرفی رعایت اخلاق در شرایط بحرانی مانند میدان جنگ، از مهم‌ترین مسایل است که امروز در جوامع بشری مورد غفلت واقع شده است؛ لازم دیدم این موضوع را با تمسک به گفتار نورانی و رفتار سرمشق‌گونه آن امام همام ﷺ تا آن‌جا که بضاعت علمی و ظرفیت زمانی اجازه دهد، مورد کنکاش و بررسی قرار دهم تا جلوه‌های اخلاقی این قیام برای بشریت معرفی و عرضه شود.

سوالات تحقیق

در این تحقیق در پی یافتن پاسخ به سوالات ذیل هستیم:

سؤال اصلی

چه جلوه‌های اخلاقی در قیام امام حسین علیه السلام ظهور یافته است؟

سوالات فرعی

۱. معنا و مفهوم اخلاق چیست؟
۲. چه جلوه‌های اخلاق فردی در عاشورا تجلی یافته است؟
۳. چه جلوه‌های اخلاق اجتماعی در قیام امام حسین علیه السلام تحقق یافته است؟

اهداف تحقیق

هدف از این تحقیق بررسی جلوه‌های اخلاقی قیام امام حسین علیه السلام است. نهضت حسینی از ابعاد گوناگون، تا به حال مورد تحلیل قرار گرفته است و این بُعد از نهضت عاشورا مورد بی‌مهری واقع شده است که در حقیقت مهم‌ترین آن ابعاد به حساب می‌آید و این تحقیق در پی تبیین ارزش‌های اخلاقی در عاشورا است تا با روشن‌سازی روح قیام حسینی و اسرار ناشناخته آن به هدفمان که شناساندن آن به جامعه و جهانیان است نزدیک بشویم و از پیام آن برای جامعه امروز که در هر شرایطی که باید پایبند اخلاق باشد الهام بگیریم.

در این تحقیق بر آنیم تا گوشه‌های از حقایق اخلاقی نهفته در عاشورا را بیان و بررسی کنیم.

روش تحقیق

شناخت روش تحقیق و بیان سنجش شیوه‌های تحقیق یکی از مهم‌ترین مباحث روش شناختی است؛ لذا در آغاز لازم است توضیحاتی در این باره ارائه شود.

با توجه به این که تحقیقات علمی دارای انواع روش‌های متفاوت است که هر کدام در حیطه خاص خود کاربرد دارد، در این تحقیق ما از پژوهش‌های بنیادی- نظری و روش توصیفی- تحلیلی استفاده خواهیم کرد.

در این تحقیق، اطلاعات و مواد اولیه به روش کتابخانه‌ای گردآوری و سپس با روش‌های مختلف استدلال تجزیه و تحلیل و نتیجه‌گیری می‌شود.^۱

البته ابزاری که برای جمع‌آوری اطلاعات استفاده خواهد شد، همان فیش و برگه‌هایی است که در تحقیقات رایج از آن‌ها بهره می‌گیرند.

پس روش تحقیق، روش توصیفی-تحلیلی است، که با استفاده از فیش برداری در دو مرحله انجام خواهد شد، ابتدا به صورت مطالعه کتابخانه‌ای مطالب مورد نظر از منابع موجود استخراج شده سپس مجموع اطلاعات و مطالب جمع‌آوری شده، به صورت منطقی در بخش‌های مختلف تنظیم و به تجزیه و تحلیل آنها پرداخته می‌شود.

پیشنه تحقیق

حادثه عاشورا که در سال ۶۱ هجری در سرزمین کربلا اتفاق افتاد، دارای ابعاد گوناگونی است؛ چون شخصیتی که این حادثه را خلق کرد، دارای ابعاد مختلف وجودی بود و به یک معنا جلوه تمام نمای اسماء الهی و مجسمه حق و حقیقت بود.

در طول تاریخ تا کنون دانشمندان و علمای محقق در ابعاد مختلف این حادثه قلم زده‌اند و مطلب نوشته‌اند؛ کتاب‌هایی در بعد تاریخی، سیاسی، نظامی، عرفانی، و... بارها در بازار کتاب عرضه شده است؛ ولی در باره اساسی‌ترین و شاید اصلی‌ترین بعد این حادثه، که در پیام‌ها و خطابه‌های امام حسین علیه السلام در طول سفر از مدینه تا کربلا جلوه و نمود دارد، کمتر توجه شده است، و آن بُعد اخلاقی این قضیه است که سایر ابعاد مقدمه این بُعد بوده است.

با توجه به این که در این باره پژوهش و کتاب مستقلی تدوین نشده است و یا دست‌کم نگارنده به آن دسترسی نداشته است؛ اما در بعضی کتب به صورت فرعی و عام و در لابه لای مباحث دیگر به صورت جنبی به آن اشاره شده که به عنوان نمونه می‌توان از چند کتاب که درباره این موضوع به صورت ضمنی مطالبی نوشته‌اند و مورد استفاده این تحقیق نیز قرار گرفته است یاد کرد.

❖ یکی از کتاب‌هایی که اشاره به این موضوع دارد، کتاب خصایص الحسینیه نوشته آیت الله حاج شیخ جعفر شوشتری است که ترجمه‌های گوناگون صورت گرفته با عناوین مختلف،

که از جمله آنها یک ترجمه به نام ویژگی‌های امام حسین علیه السلام است که به وسیله حجت الاسلام و المسلمین آقای علی رضا کرمی ترجمه شده است.

از ترجمه روان و شیوای کتاب که بگذریم، این شامل دوازده فصل است که در دو فصل آن با عناوین «ارزش‌های اخلاقی و عبادی امام حسین علیه السلام» و «ارزش‌های اخلاقی و عبادی در تجلی‌گاه عاشورا» موارد بسیاری از جلوه‌های اخلاقی حضرت را ذکر می‌کند؛ اما از آنجایی که این بحث، موضوع اصلی کتاب نبوده؛ لذا مؤلف محترم اشاره‌های بسیار گذرا و مختصر به مؤلفه‌های اخلاقی دارد. این کتاب یکی از منابع مهم و برجسته در تحقیق ما بوده است.

❖ «جلوه‌های سرخ و سبز عاشورا» از نویسنده معاصر آقای محمد مهدی باباپور گل افشانی دیگر کتابی است که دربرگیرنده مقالات نویسنده محترم در موضوع عاشورا است.

در مجموع ده مقاله‌ای که در این کتاب آمده، دو مقاله آن در طی دو فصل و با عناوین «سیمای عزت و ذلت در نهضت عاشورا» و «الگوی تربیتی و اخلاقی در نهضت عاشورا» به موضوع بحث ما مربوط می‌شود. فصل اول بیشتر به عوامل و موجبات عزت و کلیاتی در مفهوم شناسی این واژه پرداخته و کمتر به جلوه‌های عزت در نهضت عاشورا اشاره شده است و در فصل دوم به بیان الگوهای اخلاقی عاشورا؛ به طور کوتاه و گذرا آن هم بیشتر در خصوص یاران سید الشهداء پرداخته است. گرچه ما در این تحقیق از این کتاب هم استفاده برده‌ایم؛ اما موضوع بحث و روال کاری ما، تفصیل بیشتر و دقیق‌تر است، آن هم در خصوص سیدالشهدا(ع).

❖ کتاب «پرتوی از عظمت امام حسین علیه السلام» از حضرت آیت الله صافی گلپایگانی دیگر کتابی است که در طی بحث‌های که دارد اشاراتی هم به مباحث اخلاقی امام حسین علیه السلام دارد. کتاب در چهار بخش تنظیم شده است که فقط در بخش اول و زیر عنوان شخصیت و فضایل امام حسین علیه السلام مباحثی بسیار مختصر و کوتاه در باب فضایل اخلاقی حضرت دارد؛ اما از انصاف اگر نگذریم با وجود کوتاهی، بسیار گویا و مفید می‌باشد که باز هم مورد استفاده ما در تحقیق حاضر قرار گرفته است.

ملاحظه می‌شود که منابع مذکور به طور ضمنی به موضوع پرداخته اند، و آن را به طور تفصیل و کامل مورد بررسی قرار نداده‌اند، چرا که آن‌ها در صدد بررسی اخلاق در عاشورا به طور مستقل نبوده‌اند.

مفهوم شناسی

در هر موضوع، نخست باید ریشه کلمه به خوبی تعریف و بیان شود تا این که رسیدن به معنای مطلوب از آن آسان گردد.

بنابراین، شایسته است که قبل از هر چیز کلمه «اخلاق» را از نظر لغت تعریف کرده و راه را برای به دست آوردن فهم مطلوب هموار ساخت.

اخلاق در لغت

اخلاق، جمع خُلُق به معنای ملکه راسخه یا حالت و صفتی است در نفس انسان و سرشت باطنی که تنها با دیده بصیرت قابل درک است.

اهل لغت برای واژه اخلاق معانی گوناگونی ذکر کرده‌اند که به ترتیب ذیل دسته بندی می‌شود:

۱. اخلاق به معنای اندازه‌گیری، صاف بودن شیء و طبیعت آمده است؛ چنان‌که فراهیدی در

العین خُلُق و خُلُق را به این معنا ذکر کرده است:

خُلُق الخلیقة و الخُلُق و الخلیقة: الطبیعة و الجمیع الخلائق و الخلائق: تقر فی السماء و خلقت

الادیم: قدرته.^۱

خلق به معنای خلیقه و خلیقت به معنای طبیعت آمده است و بر همه این‌ها خلائق اطلاق

می‌شود. و خلائق معنایش این است که ما در بلندی مستقر می‌شویم و من آدمی را خلق

نمودم؛ یعنی اندازه‌گیری کردم.

۲. مقایس اللغة مادة خاء و لام و قاف (خلق) علاوه بر تقدیر و اندازه‌گیری، دو معنای دیگر؛

یعنی نرمی و سجیت نیز لحاظ شده است.

۳. عده‌ای در تعریف اخلاق فقط بر سجیت بسنده کرده‌اند از جمله: جوهری در صحاح اللغة، فیومی در

مصباح المنیر، طریحی در مجمع البحرین، اخلاق را به معنای سجیه گرفته‌اند:

الخُلُق و الخُلُق: السجیة یقال خالص المؤمن و خالص الفاجر و فلان یتخلق بغير خلقه ای

یتكلفه.^۲

۱. عبدالرحمن خلیل بن احمد فراهیدی، العین، ج ۴، ص ۱۵۱.

۲. اسماعیل بن حماد جوهری، صحاح اللغة، ج ۴، ص ۱۴۷۱ و احمد بن محمد بن علی المقرئ فیومی، مصباح المنیر، ج ۱، ص ۱۸۰ و فخرالدین

طریحی، مجمع البحرین، ج ۱، ص ۶۹۲.

خلق و خُلق به معنای سجیت می‌آید. گفته می‌شود: دارای سرشت و نهاد مؤمن و سرشت فاجر و فلان کس به سختی خلق روی می‌آورد؛ یعنی در خلق ورزیدن و تغییر رفتار و خلق و خوی متحمل زحمت و تکلف می‌شود.

۴. خلق و خلق علاوه بر سجیت به معنای طبیعت، و دین نیز می‌آید چنانچه در کتاب النهایه ابن اثیر آمده است:

(الخلق - بضم اللام وسكونها: الدين والطبع والسجية)^۱

اینجا اخلاق را به معنای دین و طبیعت و سجیت گرفته است.

۵. در تاج العروس علاوه بر سجیت و طبیعت و دین مروت را نیز اضافه کرده است؛ چنانکه آمده است:

والخلق بالضم والضمیتین: السجیة هو ما خلق علیه من (الطبع)... و المروة و الدین و الجمع اخلاق.^۲

خلق و خلق به معنای سرشت و طبیعت، مروت و دین می‌آید و جمع این دو تا اخلاق است.

عین همین تعریف را فیروز آبادی با کمی تفاوت در قاموس المحيط آورده است:

والخلق بالضم وبالضمیتین: السجیة و الطبع و المروة و الدین.^۳

خلق و خُلق به معنای سرشت، طبیعت، مروت و دین می‌آید.

در کتاب تهذیب اللغه تنها به معنی دین و مروت گرفته است.^۴

ابن منظور در لسان العرب نیز اخلاق را به معنای طبیعت و سرشت آورده است؛ چنانچه می‌گوید:

والخلق الخلیقة اعنی الطبیعة... و الجمع اخلاق... و الخلق و الخُلق: السجیة، یقال: خالق المؤمن و خالق الفاجر.^۵

۱. ابن اثیر، النهایة فی غریب الحدیث، ج ۲، ص ۷۰.

۲. سید مرتضی زبیدی، تاج العروس، ج ۶، ص ۳۳۷.

۳. مجد الدین محمد بن یعقوب فیروز آبادی، قاموس المحيط، ج ۳، ص ۲۲۹.

۴. ابی منصور محمد بن احمد الازهری، تهذیب اللغه، ج ۴، ص ۱۸.

۵. محمد ابن منظور، لسان العرب، ج ۱، ص ۸۶.

۵. منظور از تعریف لغوی اخلاق خُلُق و خُلُق است که جمعیشان اخلاق می آید نه خَلَق؛ اگر چه خَلَق با خُلُق از یک ریشه‌اند؛ چنانچه راغب اصفهانی در این باره می‌گوید:

الخُلُق و الخُلُق فی الاصل واحد کالشَّرْب و الشَّرْب و لکن خصّ الخُلُق بالهیات و الاشکال و الصُّور المدركة بالبصر خصّ الخُلُق بالقوی و السجایا المدركة بالبصيرة.^۱

خَلَق و خُلُق یک ریشه دارند؛ مانند شَرَب و شُرْب؛ ولی خُلُق اختصاص دارد به سجایای که با بصیرت و دیده دل درک می‌شود؛ ولی خَلَق به هیئت‌ها و صورت‌هایی که به وسیله چشم قابل دیدن است، می‌باشد.

پس در مفردات چنین تعریف شده است:

اخلاق جمع «خُلُق» یا «خُلُق» به معنای صورت باطنی و غیر قابل رؤیت انسان است که سیرت نیز گفته می‌شود؛ چنان که «خُلُق» به صورت ظاهری و قابل رؤیت انسان دلالت دارد. این دو واژه در اصل به یک ریشه باز می‌گردند.

خَلَق به معنای هیئت و شکل و صورتی است که انسان با چشم می‌بیند و خُلُق به معنای قوا و سجایا و صفات درونی است که با چشم دل دیده می‌شود.

در کرانه سعادت چنین تعریف کرده است:

اخلاق در لغت جمع خُلُق و به معنی سیره و روش می‌باشد.^۲

و این تعریف قابل نقد می‌تواند باشد، و ما وقتی فرق اخلاق و آداب را بیان کنیم این معنی خود به خود نقد خواهد شد.

۶. عده‌ای از لغویان در تعریف اخلاق علاوه بر سجیت، طبیعت و مروت، دین و عادت را نیز

افزوده‌اند. در اقرب الموارد این گونه آمده است:

«خُلُق» کفتن: السجیة و الطبع و المروة و العادة و الدین.^۳

در المنجد و قاموس القرآن عین همین تعبیر بدون تفاوت آمده است.^۴

۱ راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۲۹۷.

۲ راغب اصفهانی، کرانه سعادت، ص ۹.

۳ اقرب الموارد، ج ۱، ص ۲۹۷.

۴ المنجد، مادة «خاء، لام، قاف»، و سید علی اکبر قرشی، قاموس قرآن، ج ۱، ص ۲۹۳.